

Vajda Mihály

Hagyatkozz az érzékeidre!

A gondolkodás és az erkölcsi megfontolások¹

Mary McCarthy írja Hannah Arendtnek 1954. augusztus 10-én:

„Három héttel ezelőttig a regényemen dolgoztam, egészen jól ment az írás, azután vendégeim jöttek, akikkel, úgy gondoltam, törődnöm kell. Van egy dolog, melyről nagyon szeretnék beszélni Veled, egy, a regényhez kapcsolódó problémám; a regény az emberek bohémá válásáról és a dogmatikus nem-tudásról szól. Vagy talán az episztemológia megrendült tudományáról. »Honnan *tudod?*« – vágja rá az egyik szereplő, ha bármilyen tényítélettel vagy éppen esztétikai állítással szembesítik. Ami meg az erkölcsieket illeti, egy másik szereplő állandóan megismételt kérdése így hangzik: »Már miért is ne? Miért ne ölhetném meg a nagymamámat, ha éppen ahhoz van kedvem? Mondj valami ésszerű érvet!« Raszkolnyikov régi problémája, pontosabban annak groteszk paródiája. A kérdést nem gondolják komolyan, csak valamifajta mentális nyugtalanság kifejeződése, mint amikor a gyerek kérdéseket tesz fel, holott nem is akar semmit sem megérteni. Ez az álrákérdezés vagy buta »végiggondoltság«² szerintem egyre általánosabbá válik a modern társadalomban; az átlagember, aki bizalmatlan és ravaszkodó, olyan, mint valamifajta intellektüel. Kétkedik, mint a filozófus paródiája, s akár a cukrot, úgy akarja az információkat. Látom, hogy így van, megpróbálom ábrázolni, amit viszont nem tudok – s erről szeretnék beszélni Veled, hogy hogyan következett be ez, s történelmileg mikor. Az az érzésem, hogy megragadtam egy témát, mellyel nem bírok. Mikor kezdte áthatni ez a rituális kétely előbb a filozófiát, azután pedig a mindennapi gondolkodást is?» (BRIGHTMAN 1995, 19.)

Mary McCarthy észlel egy jelenséget, mellyel nagyon kibékülve: a ritualizált kétely megjelenését, a mindenre rákérdezést. Arendt augusztus 20-i válasza gyanúsán kimerítő. Nem érdektelen legalább kivonatolva idézni.

„Az intellektüelek gyengeelméjű végiggondoltsága vagy végiggondolt gyengeelméjűsége – a példád: Miért ne ölhetném meg a nagymamámat, ha éppen ahhoz van kedvem? Az ilyen és hasonló kérdéseket a múltban egyrészt a vallás, másrészt a common sense válaszolta meg. A vallás válasza: mert a pokolba kerülsz és örök kárhozatal lesz az osztályrészed; a common sense-é: mert magad sem szeretnéd, ha meggyilkolnának. Ez a két válasz nem működik ma már, és nem csupán e sajátos válaszok miatt – hogy ugyanis senki sem hisz már a pokolban, *senki sem biztos benne, hogy nem szeretné, ha megölnék, vagy hogy a halál, akár az erőszakos halál is valóban olyan rossz volna* – hanem az eredetük miatt: sem a hit, sem a *common sense* ítéletek nem érte-

¹ Az előadás alcíme Hannah Arendt egy 1971 őszi tartott előadását idézi, angol eredetiben „Thinking and Moral Considerations”, amely a *Social Research* 38. évfolyamának 3. füzetében jelent meg. A *Múlt és jövő között* német kiadásának 5. fejezetét képezi. A könyv eredeti angol kiadása és az abból készült magyar fordítás ezt a fejezetet nem tartalmazza.

² Angolul „thoughtfulness”, amit azért tartok fontosnak megjegyezni, mert ez a „thoughtfulness” éppen ellentéte a „thoughtlessness”-nek, amivel Arendt későbbi botrányt keltő könyvének egyik legbotrányosabb mozzanataként Adolf Eichmann-t jellemezte. Eichmann szerint minden volt, csak nem buta: de nem volt képes gondolkodni.

lemalkotók már (don't make sense any more). A filozofikus válasz Szókratész válasza lenne: minthogy együtt kell élnem önmagammal, minthogy én vagyok az egyetlen személy, akitől soha nem lehetek képes megválni, akinek a társaságát örökre el kell viselnem, ezért nem akarok gyilkossá válni, nem szeretném ugyanis az életemet egy gyilkos társaságában leélni. Ez a válasz nem jó ma már, mert manapság alig akad valaki, aki közel állna önmagához; ha egyedül van, akkor magányos, azaz nincsen együtt önmagával. (...) Teljesen egyetértek Veled, hogy mindezek az emberek a filozófusok paródiái, mert olyan helyzetbe hozták magukat, melybe történelmünk során mindig csak filozófusok merészkedtek belehelyezkedni. A szókratikus válasz ténylegesen sohasem működött, mert az az önmagára alapozott élet, melyre épül, az a par excellence gondolkodó élete: a gondolkodás tevékenysége közben csupán magammal vagyok együtt – sohasem más emberekkel vagy éppenséggel a világgal mint olyannal, ahogyan a művész. Barátaink, akik filozófiái »információk« beszerzésére törekszenek (valamire, ami nem is létezik), nem »gondolkodók« és nem kívánnak gondolati dialógust folytatni önmagukkal. A szókratikus válasz sem segítene. Itt csupán az segít, ha rövidre zárjuk az érvt (cut short the argument). (...) Ami közös a francia és az angol hagyományban, s ami, úgy hiszem, a modernitás gyökere, az az érzékekkel szembeni bizalmatlanság, ami valószínűleg a természettudományok nagy felfedezéseinek közvetlen eredménye, melyek azt bizonyították, hogy az emberi érzékek nem olyannak mutatják a világot, amilyen, hanem ellenkezőleg, megtévesztik az embert. Ennek következtében a common sense pervertálódott... A common sense a másik öt érzék lehetséges tévedéseit korrigálta. Az átlagéletemet olyan világban élték, melyet az érzékek nyújtottak az embernek, melyet azonban a common sense kontrollált és irányított. Ha a common sense elveszett, akkor nincsen többé közös világ, az a világ sincsen, melyből a filozófus időnként ki akar lépni, ahová azonban mindig vissza kell térnie.” (BRIGHTMAN 1995, 22. sk. Kiemelés tőlem – V. M.)

Vajon válaszolt-e Arendt McCarthy kérdésére? McCarthy azt kérdezte ugyebár, hogy vajon miért történt (és mikor következett be), hogy az emberek a modern társadalomban a filozófus paródiájává lettek. Mindenre rákérdéznek, kérdéseik azonban álkérdések, s a dolgokat csak látszólag gondolják végig, valamifajta buta végiggondoltság – talán nem értem őt félre, ha azt mondom, hogy a dolgok csupán látszólagos végiggondolása – jellemzi őket.

Arra a kérdésre, hogy miért is vesztette el az ember a biztonságérzetét, és hogy ez mikor következett be, Arendt kétségtelenül megpróbál választ adni. Korábban bizonyos volt benne az ember, hogy nagyanyját nem szabad megölnie. A legtöbben bizonyára még abban a pillanatban is így gondolták, amikor éppen baltával hasították ketté nagyanyjuk koponyáját. Érzékeik súgták nekik, hogy ezt nem szabad. A „Ne ölj!” parancsa, úgy hiszem, csupán megerősítette ezt a belülről jövő tiltást. A modern ember elbizonytalanodott (még az is megeshet, hogy ez összefügg a természettudomány felfedezéseivel, ahogyan Arendt véli, de ez tulajdonképpen mindegy is). Arra viszont, hogy ez az elbizonytalanodás miért álkérdések formájában jelentkezik, Arendt láthatóan nem tud válaszolni. Maga sem hiheti, hogy a *common sense* magyarázattal is szolgált volna a „Miért?”-et illetően, mely magyarázatot manapság látszólag az individuális álkérdések helyettesítenék. A *common sense* (Arendt franciául is megismétli: *le bon sens*) nem volt érvek rendszere. Később mintha maga Arendt is valami hasonlót állítana, mondván, „a common sense pervertálódása akkor kezdődött, amikor azt feltételezték, hogy nem a közös világunkat konstituáló érzékről, hanem egy valamennyiünk-

ben meglévő képességről van szó” (BRIGHTMAN 1995, 23), egy logikai képességről. Hogy miért mond akkor olyan – bocsánat a kifejezésért – butaságokat, hogy ma már senki sem biztos benne, hogy nem szeretné, ha megölnék, vagy hogy a halál, akár az erőszakos halál is valóban olyan rossz volna? Miért próbálja elhitetni önmagával, hogy a *common sense*-nek kvázi érvei lettek volna az erkölcsi tiltások alátámasztására, mely érvek később irrelevánssá váltak? Nem hihető, hogy valaha is élt volna olyan gyilkos vagy gyilkos szándékú egyén, aki úgy gondolta, hogy tette majd szabadabbá teszi az utat az ő meggyilkolásához is. Hogy ölni nem szabad, az mélyen az ember érzékeiben gyökerezni látszik, s a gyilkolás szabadságát vagy adott összefüggésben éppen szükségességét illető megfontolások – legyen szó akár érdekből elkövetett magángyilkosságokról, akár mondjuk népcsoportoknak, társadalmi osztályoknak „a közösség érdekében” történő kiirtásáról – többnyire szükségessé teszik a gyilkosságot elkövető egyének ösztöneinek elnyomását. Arendt írja Eichmann könyvében a holocaust végrehajtóiról:

„Normális emberek voltak, s a probléma nem annyira abban állott, hogy miként altathatnák el »normális lelkiismeretüket«, hanem hogy miként »szabadíthatják meg« magukat a szinte animális együttérzés reakcióitól, amelyek a normális emberre a fizikai szenvedés láttán rátörnek. (...) Úgyhogy a gyilkosok, valahányszor csak tetteik szörnyűsége rájuk támadt, nem azt mondták maguknak: Mit is cselekszem!, hanem azt: Mennyire szenvedek szörnyű kötelességem teljesítésekor, milyen súllyal nehezedik vállaimra ez a feladat!” (ARENDE 1986, 194. sk.)

Ezzel persze Arendt sem tagadja, hogy léteznek szadisták is, akiket örömmel tölt el, hogy most éppen szabad, vagy netán kötelesség gyilkolni.³ Úgy tűnik, Arendt csak az Eichmann-per idején jön rá arra a gondolatra, hogy éppen a rá-nem-kérdés, a gondolatlanság, a *common sense*-t funkciójában helyettesíteni látszó ideológiák rákérdezés nélküli elfogadása vezethet a gonosz uralmához.

McCarthy, azt hiszem, helyesen látja, hogy ez a mindenre rákérdezés csak póz, hogy e mögött a *thoughtfulness* mögött tulajdonképpen *thoughtlessness* rejlik. McCarthy, Arendt és Blücher értelmiségi barátaival ellentétben azonban az emberek többsége, ha nem gondolkodik, akkor nem is tesz úgy, mintha gondolkodnék: egyszerűen azt teszi, ami a pillanatnyi tekintély által érvényesnek nyilvánított szabályoknak megfelel. E magatartásnak az Eichmanné ugyancsak extrém példája, de példája annak. Korunk elsőként Nietzsche által diagnosztizált nihilizmusa mégsem az átlagember, hanem az intellektuális elit gondolatlanságában nyilvánul meg. Az átlagemberre nem a kétely jellemző, hanem ügybuzgalma, amivel, ha éppen nem tudja már

³ Azt maga Sade is pontosan tudta, hogy távolról sem mindenki „szadista”, hogy nem mindenki kínozza és gyilkolja a másikat, amikor éppen büntetlenül teheti. Gondoljunk *A Szodoma százhusz napjából* akár Konstancára és Adelaidára, különösen az előbbire, akár a kis Sophie-ra. Konstancia nem „tudta szívéből kiirtani a becsület s az erény princípiumait, miket olyan mélyen vésett bele a természet. Nem volt hívő, hallani se hallott a vallásról, nem is engedték soha, hogy bármilyen módon gyakorolja, ez azonban nem oltotta ki belőle azt a természetes szemérmert és szerénységet, mely független a vallás agyszüleményeitől, s csak nehezen halványodik el egy becsületes és érző lélekben.” Adelaida meg, mint „arcvonásai alapján sejteni lehetett, ábrándos lélek volt, szeretett félrevonulni, ilyenkor gyakran sírdogált magában. Többet kellene tanulmányozni e könnyeket, melyeket a rossz előérzet csal elő a természetből.” (SADE é. n., 19; 20.) De nemcsak nők jók Sade-nál. De Mirvel lovag, a *Filozófia a budóárban* egyik hőse így beszél: „Nem bánom, vessük el a vallás elveit, de ne mondjunk le érzékenység sugallta erényeinkről, hiszen csak ezek gyakorlása közben lehetjük meg a lélek legedesebb, leggyönyörűségesebb örömeit! (...) Húgocskám, fiatal vagyok, libertinus és hitetlen, készen állok mindenféle értelem sugallta bujálkodásra, de szívem az enyém, tisztaságát megőrzöm... (...) A lelkiismeret-furdalás nem elménkből, hanem szívünkből fakad, az elme álokoskodásai pedig soha nem tudták elfojtani a lélek rezdüléseit.” (SADE 2001, 181. sk.)

tradicionális hitét – látszatra legalábbis – megőrizni, hinni igyekszik valamiben, akármi-
ben. Ez a forrása az ideológiák hatalmának, a legkülönbözőbb – nemzeti, vallási, po-
pulista – fundamentalizmusok terjedésének, a legjobb esetben is annak a jelenség-
nek, amit McCarthy a valósággá vált tömegtársadalomnak nevez.

„Abban, hogy Nixon valóban sikerre számíthat, ha jól meggondoljuk, van valami el-
borzasztóan orwelli; azt jelentené, hogy a tömegtársadalom realitás, amiben itt, ha fe-
csegték is róla, eddig valójában senki sem hitt, azok sem, akik tüneteit bírálták. Az
a gondolat, hogy az embereket nem szenvedélyeik és érdekeik, hanem reklámtechni-
kák befolyásolják, azaz a tömeges méretű kondicionálás gondolata, teljesen félresöp-
ri az amerikai életről kialakított fogalmaimat.”⁴

Az entellektüel nihilizmusa valóban nem más, mint amit Mary McCarthy „ritualizált
kételynek” nevez, s bizonyos értelemben valóban rokon az átlagember fentebb emlí-
tett ügybuzgalmával. Az entellektüel nihilizmusa „csupán a konvenció fonákja; a nihilis-
ta hitvallása a mindenkori ügynevezett pozitív értékek tagadása” (ARENDR 1998, 176).
A „mondj valami ésszerű érvet”, hogy miért ne tehetném meg ezt vagy azt, pontosan
ezt fejezi ki. A nihilizmus mindent lesöpör az asztalról, ami nem áll meg az ész ítélő-
széke előtt, s ennyiben szerves következménye a felvilágosodásnak. Kis János írja
Az abortuszról című könyvében:

„Egy kórházban két súlyos beteg vár szervátültetésre. Máténak a veséje mondta fel
a szolgálatot, Márknak a szívével van baja. A központi egészségügyi adatbank segítsé-
gével pillanatok alatt megállapítják, hogy Dávid volna a mindkettejük számára megfele-
lő donor. Rendőri segédlettel beszállítatják Dávidot, megölik, elvégzik a szervátültetést
– és íme, mindkét, közeli halálra váró ember teljesen felgyógyul.” Kis kommentárja:
„Senkit sem szabad megölni pusztán azért, hogy tetszőleges számú másik embert
megmentsenek a haláltól. De vajon miért nem szabad?” (KIS 1992)

Válaszom: Ilyen kérdést fel sem szabad tenni. Miért? Csak „A nehéz az, hogy hitünk
alaptalanságát belássuk.” (WITTGENSTEIN 1989a) Persze, a félreértések elkerülése vé-
gett, muszáj hangsúlyoznom: a nihilizmus nem abban áll, hogy nem követjük vakon
a tradíciót, hogy rákérdezzünk akár legalapvetőbb értékeinkre is. Ellentéte, a gondol-
kodás „gyakorlatilag azt jelenti: minden egyes esetben, amikor nehézségekkel szem-
beszülünk az életben, mindent újból megfontolunk” (ARENDR 1998, 176). A nihilizmus
abban áll, hogy ha nem találunk ésszerű okot fenntartani bizonyos értékeinket, akkor
az „anything goes” álláspontjára helyezkedünk, vagy éppen minden megfontolás nél-
kül az ellenkezőjüket nyilvánítjuk értéknek, s nem kívánjuk életproblémáinkat újból és
újból nyilvánosan megfontolni. Ezzel azonban a többséget, azokat, akiknek életszük-
ségletük, hogy orientálják őket, kiszolgáltatjuk bárkinek, akár a „gonosz” propagandis-
táinak is.

„Ha az etikai és a morális valóban az, amit e szavak etimológiája felmutat, akkor egy
nép móresza ugyanolyan könnyen megváltoztatható, mint étkezési szokásai. (...) Ter-
mészetesen arra utalok, ami a náci Németországban és bizonyos mértékig a sztálini
Oroszországban is történt, amikor is a nyugati erkölcs alapparancsolatait hirtelen meg-
fordították: az egyik esetben a »Ne ölj!«, a másikban a »Ne tégy felebarátod ellen ha-
mis tanúbizonyságot!« parancsát. És a következmény – a megfordítás megfordítása,

⁴ A gondolat folytatása már összefügg azzal, hogy McCarthy sohasem élt totalitárius diktatúrában: „Ha ez igaz, ha
Nixon valóban sikeres lesz, az valamiképpen félelmetesebbnek tűnik a számomra, mint a náci vagy a szovjet
propaganda minden sikere, ami végezetül is alapult *valamin*, eltorzított ideológiákon, nemzeti érdekeken, primi-
tív miszticizmuson és a diktatúra *tényén*.” (BRIGHTMAN 1995, 9. sk.)

az a tény, hogy a németek a Harmadik Birodalom összeomlása után oly meglepő könnyedséggel, szinte automatikusan »átnevelődtek« – ugyancsak nem vigasztalhat bennünket. Alapjában véve ugyanarról a jelenségről van szó.” (ARENDE 1998, 177.)

Aki a régi értékeket tagadván azonnal újjal jelentkezik, az persze sokkal sikeresebb lesz, mint a gondolkodók, a mindent újból megfontolók. Sikeresebb lesz azoknál is, akik – rettegvén a régi világ beomlásának következményeitől – minden megfontolás nélkül ragaszkodnak a régi értékekhez, jóllehet végső soron ez utóbbiak gondolatatlansága is hozzájárul a nihilizmus további térhódításához. A már fertőzöttek csak megmosolyogják őket. Blücher írja Jaspersről: „Az utolsó humanista megpróbálja (...) kivédeni a nihilizmus következményeit. Szép erődítmény, de semmit sem használ az özönvíz ellen.” (ARENDE–BLÜCHER 1996, 149. sk.) Mind Blücher, mind Arendt számára a legszimpatikusabb magatartás a visszatérés a szókratészi tradícióhoz: Szókratész volt az, „aki elsőként tanított bennünket arra, hogy csak hallgassunk oda a valóság durva hangjára” (ARENDE–BLÜCHER 1996, 575). „A hivatásos filozófusokkal ellentétben, úgy tűnik, az volt a szükséglete, hogy megvizsgálja, vajon a maga tanácstalansága jellemző-e embertársaira is – és ez valami egészen más, mint az a tendencia, hogy megtaláljuk a rejtélyek megoldását és előadjuk azt a többieknek.” (ARENDE 1998, 172.) A filozófia – mármint a metafizikai tradícióval szakító teoretikus gondolkodás – természetesen mit sem tehet a nihilizmus terjedése ellen. Ahogy Arendt és Blücher barátja, Lotte Köhler írja: „Blücher arról van meggyőződve, hogy a nihilizmust a teoretikus gondolkodás nem, csak a felelősségteljes cselekvés győzheti le. De túljutni a nihilizmuson – ehhez keresztül kell vágnunk rajta.” (ARENDE–BLÜCHER 1996, 14.) A gondolkodás azonban, ha kézzelfogható eredményre nem is vezet, nem hiábavaló. „A gondolkodás szele nem ismeretekben és tudásban nyilvánul meg, hanem abban a képességünkben, hogy a helyeset a hamistól, a szépet a csúnyától megkülönböztessük. S ezzel valóban elkerülhetünk katasztrófákat, legalábbis magunkat illetően – azokban a ritka pillanatokban, melyekben minden kockára van téve.” (ARENDE 2000, 155.)

A gondolkodásról van szó, a gondolkodásról, amely félresöpri a kliséket (Arendt Eichmann-t a klisék megszálottjának nevezte: még az akasztófa alatt is az amúgy mások temetésén használt klisékből felépített beszédet tartott), s hagyja, hogy az érzékeinkre hagyatkozzunk. *One ought to trust one's senses.* (BRIGHTMAN 1995, 49.) Szókratész daimónja sem volt képes mást *mondani*, mint: Ne tedd!

*

„A világ értelmének a világon kívül kell lennie. A világban minden úgy van, ahogy van, és minden úgy történik, ahogy történik; *benne* nincs semmiféle érték, és ha lenne is, nem lenne semmi értéke.

Ha van érték, melynek értéke van, akkor ennek minden történésen és így-léten kívül kell lennie. Mert minden történés és így-lét véletlenszerű.

Ami nem-véletlenszerűvé teszi, az nem lehet a világban, mert másképpen ismét véletlenszerű lenne.

A világon kívül kell lennie.

Ezért nem létezhetnek etikai kijelentések.

Kijelentések nem fejezhetnek ki semmi Magasabbat.

Világos, hogy az etikát nem lehet kimondani.” (WITTGENSTEIN 1989b, 6.41, 6.42, 6.421)

Amiről pedig nem lehet beszélni, s az etikáról nem lehet, hiszen az etikát nem lehet kimondani, arról hallgatni kell. S az, hogy az etikát nem lehet kimondani, egyszerre jelenti, hogy nincsen értelme semmifajta megfogalmazott erkölcsi megítélésnek (minden úgy van, ahogy van, és minden úgy történik, ahogy történik), és azt, hogy nincsen értelme az erkölcsről szóló filozófiai elmélkedésnek, ahogyan egyáltalában semmiféle tradicionálisan filozófiai minősülő kérdésnek sem. Wittgenstein radikalizálta Kantot. Kanttal egybehangzón ő is élesen elválasztja a tudhatót attól, amire vonatkozóan ismereteink nem, csupán hiteink lehetnek. De azután mindazt, ami a hit tartományát képezi, „életproblémáinkat” (WITTGENSTEIN 1989b, 6.52) számúzi a kimondhatatlanba, ami létezik ugyan, csakhogy nem diszkutálható. Mint tudjuk, ez a misztikum, ami egyszerűen csak *megmutatkozik*. (WITTGENSTEIN 1989b, 6.522)

Arendt mintha azon igyekezett volna, hogy demisztifikálja az értelemmel meg nem ragadhatót. Ő sem tekinti megismerhetőnek. A német idealizmusnak azt a fiatal Heidegger által is továbbvitt kísérletét, hogy a tudható területét ismét kiterjessze a jelenségeken túlra, abszurd, sőt veszélyes vállalkozásnak tartja. Hadd idézzem megint szó szerint:

„(...) ha stimmel az, hogy a gondolkodásnak és az észnek joga van túllépni a megismerés és az értelem határain – Kant szemében joguk van ehhez, mert tárgyaik, jóllehet megismerhetetlenek, az ember lehető legnagyobb érdeklődésére tartanak számot –, akkor abból kell kiindulnunk, hogy a gondolkodás és az ész mással foglalkozik, mint az értelem. Szeretném már most röviden összefoglalni, amire majd kilyukadok: *Az ész nem az igazságot, hanem az értelmet (Sinn) keresi. Igazság és értelem pedig nem ugyanaz.* Az az alapvető tévedés, amelyre minden sajátosan metafizikailag hibás következtetés épít, abban áll, hogy az értelmet igazságként kezeljük. Ennek legújabb, és bizonyos szempontból legmeglepőbb példáját Heidegger »Lét és idő«-jében lelhetjük fel, abban a műben, amely azzal kezdődik, hogy újból fel akarja tenni »a lét értelmére vonatkozó kérdést«. E bevezető kérdésének egy későbbi értelmezésekor Heidegger maga is kifejezetten azt mondja: »'a lét értelme'« és a 'lét igazsága' ugyanazt jelenti.«”

„Igen nagy a kísértés erre az azonosításra – folytatja Arendt –, amely az ész és az értelem, a gondolkodás »nyomatékos szükséglete« és a »tudásvágy« megkülönböztetésének elutasítására lyukad ki, s ez a kísértés nem vezethető vissza csupán csak a hagyomány súlyára. Kant felismerései rendkívül felszabadítóan hatottak a német filozófiára, és a német idealizmus felemelkedéséhez vezettek. Kétségtelenül teret adtak a spekulatív gondolkodásnak; csakhogy ez utóbbi megint újfajta specialisták birtokává lett, akik számára »maga a dolog« a filozófiában nem más, mint »annak valóságos megismerése, ami az igazságban van«. Kant segítségével megszabadulván a régi iskola dogmatizmusától s annak steril gyakorlataitól, nemcsak hogy új rendszereket állítottak fel, hanem egy új »tudományt« is – az effajta művek egyik legnagyobbikának, Hegel »A szellem fenomenológiájá«-nak eredeti címe úgy hangzott, hogy »A tudat tapasztalatának tudománya« –, miközben folyamatosan összemosták a kanti megkülönböztetést az ész tárgya – a megismerhetetlen – és az értelem dolga – a megismerés – között. A karteziánus megismerésménynek eredtek nyomába, mintha Kant soha nem is élt volna, s a legkomolyabban azt gondolták, hogy spekulációik eredménye pontosan abban az értelemben érvényes, mint a megismerési folyamatoké.” (Arendt 1998, 24. sk.)

A gondolkodás (számomra is sokkal elfogadhatóbb így nevezni, mint az ész tevékenységének) – szemben a megismeréssel – a megismerhetetlen birodalmában mo-

zog tehát. Ami megismerhetetlen, arról viszont tényleg nem mondhatunk semmit. Mégis a fiatal Wittgensteinnek volna igaza? Minden attól függ, hogy mit értünk megismerésen. Ha éppen nem akarjuk feladni a megismerés hagyományos fogalmát, miszerint a megismerés eredménye igaz, azaz általános érvényű, „objektív” ismeret,⁵ akkor a gondolkodás tevékenységének csak egy nagyon is sajátos típusát tekinthetjük megismerésnek, nevezetesen azt, melynek eredménye meghatározott módszerekkel bárki által ellenőrizhető tudás. Hogy ezt a megismerő tevékenységet gondolkodásnak nevezzük-e egyáltalában, vagy éppen – hangsúlyozandó, hogy az emberi elme működése távolról sem merül ki ebben a nyilvánvalóan más célokra alárendelt, instrumentális jellegű tevékenységben – szembeállítjuk a gondolkodással, az bizonyos összefüggésekben perdöntő lehet éppen gondolkodásunk karakterét illetően, de végső soron mégiscsak terminológiai kérdés. A lényeges az, hogy a gondolkodás nem merül ki a megismerésben, vagy – a másik megfogalmazás szerint – alapjában más, mint a megismerő tevékenység, így semmi köze sincsen a világról való tudáshoz, annak tudásához, „aminek esete fennáll” (WITTGENSTEIN 1989b, 1). A gondolkodás tevékenységi köre sokkal szélesebb a megismerésénél. Ugyanakkor a gondolkodás szétfolyóbb, meghatározatlan és meghatározhatatlan, valamifajta utilitarisztikus értelemben nem vezet sehová; még csak azt sem állíthatjuk róla, hogy biztonságot nyújt, sok esetben éppen elbizonytalanít – s mindig *csakis az enyém*.

Kívánom persze, hogy mi, bizonytalanok, Szókratész hívei, minél többen legyünk. Jóllehet azt az egyet szinte bizonyossággal tudni vélem: az emberek csakis azokra hallgatnak, akik a maguk megfontolásait az egyedül üdvözítő igazságként hirdetik.

IRODALOM

- ARENDR, Hannah 1986. *Eichmann in Jerusalem. Ein Bericht von der Banalität des Bösen*. München, Piper.
- ARENDR, Hannah 1998. *Vom Leben des Geistes. Das Denken. Das Wollen*. München, Piper.
- ARENDR, Hannah 2000. *Zwischen Vergangenheit und Zukunft*. (Übungen im politischen Denken 1). München, Piper.
- ARENDR, Hannah – BLÜCHER, Heinrich 1996. *Briefe 1936–1968*. München, Piper.
- BLÜCHER, Heinrich 1996. Eine Vorlesung aus dem Common Course. In Arendt, Hannah – Blücher, Heinrich: *Briefe 1936–1968*. München, Piper.
- BRIGHTMAN, Carol (ed.) 1995. *Between Friends. The Correspondance of Hannah Arendt and Mary McCarthy, 1949–1975*. New York – San Diego – London, Harcourt Brace.
- KIS János 1992. Az abortuszról. Érvek és ellenérvek. Budapest, Cserépfalvi.
- SADE, Donatien Alphonse Francois de 2001a. *Filozófia a budoárban. A szabadosság iskolája*. Szeged, Lazi.
- SADE, Donatien Alphonse Francois de 2001b. *Szodoma százhusz napja*. Budapest, Atheneum 2000.
- WITTGENSTEIN, Ludwig 1989a. A bizonyosságról. Budapest, Európa.
- WITTGENSTEIN, Ludwig 1989b. *Logikai-filozófiai értekezés*. Budapest, Akadémiai.

⁵ Hogy egyáltalában van-e ilyen, ez a kérdés az adott összefüggésben irreleváns. A tudomány (Wittgensteinnél: a természettudomány) ilyen ismeretekre törekszik, ha feladná ezt a törekvését, akkor megszűnne az lenni, ami.



Les goulottes, 1982–2001 / 90×212 cm